

בן חלוף הוא המשורר, אך נצחי הוא השיר *

זיוה שמיר

55 שנה לאחר פטירתו, נתן אלתרמן הוא עדיין אחד המשוררים העבריים האהובים ביותר. פזמוניו מושמעים לעתים מזומנות מעל גלי האתר. יעיד על כך טורו 'הגדי מן ההגדה', שזכה לפופולריות בזכות הלחן של נעמי שמר. רגע לפני פסח, זאת הזדמנות לחזור לאגדה על הגדי מן ההגדה

בכל דור ודור עמד חג הפסח, בריבוי פניו, במרכז השירה העברית: יל"ג הקדיש לו את הפואמה הטרגית 'אשקא דרספק' ('ייתד של מרכבה'), ביאליק העמידו במרכז סיפורו 'החצוצרה' **נתבישה'** ואלתרמן חיבר עליו טורים רבים: 'פסח של גלויות', 'לילו של אליהו הנביא', 'אחד תם', ועוד. הידוע שבהם הוא טורו 'הגדי מן ההגדה' (7 באפריל 1944), שזכה לפופולריות בזכות הלחן הקליל והקליט של נעמי שמר. כאן תהה אלתרמן על החידה הלאומית הגדולה: חידת נצחיותם של העם ושל סיפורו. בל נשכח: סיפור הריה "histoire", כלומר "היסטוריה", ו"הגדה" הריה "saga". בתולדותיו של עם ישראל, שהגורל הפליא בו את מכותיו, עומד סיפור פלאים חידתי שטובי ההיסטוריונים מתקשים לפתור אותו ולהסבירו: מהו סוד קיומו של עם קטן ששרד במשך אלפי שנים, בעוד כל הממלכות שביקשו להשמידו כבר נמחו מתחת לשמיים? איך שרדה שפתו העתיקה, שנחנטה בין הגוילים, אך שבה לחיים אחרי המהפכה הצרפתית, דורות רבים לאחר שכל השפות העתיקות, החשובות והנחשבות מן העברית, כבר ירדו מזמן מעל במת ההיסטוריה? הגדי, גיבור השיר, כילד קטן, מחזיק ביד "אבני" שקנהו בשוק בשני זוזים, ומחכה לתורו שיגיע בסוף ההגדה. האב מתואר כבעל "פנים מאירים", בתואר הלקוח מספרות הסוד והמסתורין: "למדנו שפמה פנים יש לו להקב"ה. פנים מאירים ופנים שאין מאירים. [...] בוא וראה אשריהם ישראל לפני הקב"ה. שדבוקים בפנים עליונים של

* פורסם ב"ידיעות אחרונות" 4.4.2025 וכן באתר מב"ע – מחקרים בספרות עברית.

המלך" (זוהר בראשית, פרשת לך לך, וארא, לב ע"א). כך ביקש אלתרמן לרמוז לקוראיו שיחסי הבן והאב הם גם כיחסי האדם ומנהיגו וכיחסי העם עם האב שבשמים.

השיר 'חד-גדיא' מושר כידוע בסוף ההגדה של פסח, ועל כן עומד כאן הגדי ימים רבים ומחכה לתורו. הוא מצפה שיאיר לו מזלו: שהוא יעבור לאחר כל הייסורים מן השוליים אל מרכז הזירה. ואם נתרגם זאת למונחים האקטואליים של שנת תש"ד: אלתרמן מביע משאלה, שהעם יראה את סוף מלחמת העולם ותקופת המנדט ויזכה לריבונות המיוחלת. שירו לפסח 'הגדי מן ההגדה', שנכתב ופורסם בעת שסימני סופן של המלחמה והשואה כבר נראו באופק, התמקד בנושא יחסיהם של הבן ואביו המטפיזי. הבן-העם מייחל לאות מאביו שבמרומים, להבטחה שתעודדו ותעיד שההווה המר יחלוף. האב מלטף את בנו על מצחו, והבן מלקק את יד אביו לאות תודה:

"הוא עמד לו בשוק, בין תישים ועזים / ונפגף בזנבו /
הקט כנרת. / גדי מבית עניים גדי בשני זוזים, / בלי קשוט. / בלי ענבל וסרט. //
איש לא שם לו לבו, / יען איש לא ידע, / לא צורפי הזֶהב, / לא סורקי הצמר, /
כי הגדי הלזה / יפגס להגדה / ויהיה גבורו הנצחי של זמר. //
אבל אבא נגש בפנים מאירים / וקנה את הגדי / ולטפהו על מצח... //
זו היתה פתיחתו של אחד השירים. / שיושרו לנצח, לנצח. //
והגדי את יד אבא לקק בלשון / ובחטמו הרטב נגע בה, /
והיה זה, אחי, החרוז הראשון, / שפסוקו הוא "דזבין אבא". //
יום אביב אז היה והרוח רקדה / ונערות צחקו במצמוץ עינים. /
ואבא עם גדי / נכנסו להגדה / ועמדו להם שם בשנים. //
והספר היה כבר מלא מהמון / נפלאות ומופתים עצומים לגדל. /
ולכן הם נצבו על הדף האחרון / חבוקים / ודחוקים אל הכתל. //
והספר חיד וְאמר אז דומם: / טוב, עמדו לכם גדי ואבא. /

בין דפי מהלכים עוד עֶשׂוּ נָדָם, / על גְדוּלוֹת וּנְצוּרוֹת שִׁיחֲתִי נְסֻבָּה. //
אֵךְ יַדְעֵתִי כִּי יָם יִקָּרַע לֹא בְּכַדִּי / וְיֵשׁ טַעַם חוֹמוֹת וּמִדְבָּר לְהַבְקִיעַ /
אִם בְּסוֹף הַסְּפוּר / עוֹמְדִים אַבָּא וְגַדִּי / וְצוֹפִים לְתוֹרָם שְׂיִזְרַח וְיִגִּיעַ."

אלתרמן למד אמנם בבית הספר הדתי 'מגן דוד' בקישינוב שאליו נקלע במהלך עלייתה של משפחתו לארץ, אך הניסיון לבחון את מהלך גורלו של העם ולתהות על סוד חיי הנצח שלו, הוא ניסיון היסטוריוסופי ולא ניסיון דתי-אמוני. לא אחת השתמש אלתרמן במילים השאובות מעולם הדת והאמונה (כגון 'גאולה', 'משיח', 'מלאכים') כבמטפורות לעניינים אקטואליים נטולי הילה של קדושה. כדי להבין את יחסו הדואלי לדת ראוי וכדאי לקרוא את טורו 'הקלריקל הקטן', שנכתב חודשיים אחרי 'הגדי מן ההגדה' ונדפס בדבר' מיום 30.6.1944. כאשר תיאר אלתרמן את הגדי במילים "גְּדִי מְפִיֵת עֲנִיִּים" הוא רמז, כמובן, לכינויו של המצות ('לָחֶם עֲנִיִּי'; דברים, טז, ג); אך בעיקר לתיאורו של העם: "הִנֵּה צִרְפְּתִיךָ וְלֹא בְּכֶסֶף בְּחֶרֶתִיךָ בְּכוֹר עֲנִיִּי" (ישעיהו מו, י). העם העני, שישב תחת שלטון פרעה בבית עבדים, נמלט ממצרים, התגורר ארבעים שנה באוהלים ובסוכות, ואחר כך כונן ממלכה גדולה בארץ ישראל. אלתרמן מנבא שהפלא הזה יחזור על עצמו, ואומר זאת בלב המאפליה, כארבע שנים לפני הקמת המדינה ([כרבות מנבואותינו](#) גם נבואה זאת נתממשה). בעיצומם של הימים הנוראים שבהם נכתב שיר זה (בהגיע הידיעות על כיבוש הונגריה בידי גרמניה הנאצית ועל תחילתה של "אקציית הילדים" בגטו קובנה), ביקש אלתרמן לעודד את עמו ולרמוז שסוף כבודו של "הגדי" יגיע, וכי גם אם תתמהמה הגאולה, היא בוא תבוא. למעשה, שיר זה מרמז על סופו של "השוחט" ועל המשך הברית הנצחית בין "האב" לבין "הגדי". ובמחשבה שנייה, זהו גם סיפור אוניברסלי ועל-זמני על אהבת הרועה הנאמן (il pastor fido), הריהו "רעיא מהימנא" שבספר הזוהר, ו"שֵׁה האלוהים" agnus dei אשר הפך גם לחלק מן האיקונוגרפיה הנוצרית. לפיכך, לפנינו, לאמיתו של דבר, מוטיב שחרג מן המיתוס הלאומי והיה גם למיתוס עולמי (ומן היהדות ירש העולם את ה"פסחא", את Les Pâques של הצרפתים, את Pascua של הספרדים, את Pasqua של האיטלקים, ועוד).

ובמישור האישי: ניתן כמדומה להניח שכאשר קבע כאן אלתרמן ש'חדגדיא' הוא "אֶמֶד הַשִּׁירִים / שְׂיִוְשְׂרוּ לְנֶצַח, לְנֶצַח", ושכאשר תהה בטורו 'האי השחר' על נצחיותה של שירת רחל ('ימי ידע מה קובע/ אֶת נֶצְחָם שֶׁל שִׁירִים?') הוא תהה גם על גורל שיריו-שלו בעתיד הסמוי מן

העין. הוא לא חדל לשאול את עצמו מהו הסוד ההופך שירים מסוימים לשירים נצחיים, העומדים במבחן הזמן ואינם קמלים או נשכחים. מקצועו האקדמי — אגרונום, שבכיסו דיפלומה של מהנדס חקלאי — גם איפשר לו להתבונן באותם אילנות ירוקי־צד, שעליהם אינם נושרים ואינם מצהיבים, ובעיסוקו כמתרגם מחזות הוא נפגש עם יצירות קלאסיות שהזמן היטיב איתן. דווקא שיריה הפשוטים לכאורה של רחל, שעשו שימוש בחלק קטן מן המילים שבמילון, שרדו יותר משיריהם של מקטרגיה, שעשו בלשון כבלהטים. ודווקא הגדי הפשוט, שעמד ללא סרט וקישוט, שרד את כל מוראות הזמן. אלתרמן האמין כידוע בנצחיותו של הניגון ("בן חלוף המְשׁוֹרֵר, אֵדָה נְצִיחִי הוּא הַשִּׁיר" כתב המשורר הארץ־ישראלי הצעיר בעקבות היינה). הוא ניסה לא פעם להבקיע את מסך הזמן ולנסות לראות כיצד תיראה הדרך בעת שתרוץ לבדה, בלעדיו. ואולם, הוא לא ידע כמובן אם יפרצו שיריו את מחסום הזמן וישרדו לדורות. הוא האמין שהאמנות במיטבה נצחית היא, וביקש שיראוהו כאדריכל המקים כְּרֶךְ (כְּרֶךְ שירים) שיעמוד במבחן הזמן.

ושיריו אכן שרדו, גם לאחר 'רצח האב' המתוקשר [שביצע בו נתן זך](#) כדי לגזול ממנו את כתרו ולרשת את כיסאו. עד היום 'כוכבים בחוץ' הוא ספר השירים העברי האהוב ביותר, ופזמוניו של אלתרמן נשמעים תכופות מעל גלי האתר. דומה שאלתרמן היה מחייך ומרים גבה אילו ידע שאפילו הפזמון הטרוויאלי 'יש לנו תיש', שחיבר אביו, [יצחק אלתרמן](#), מייסד [גן הילדים העברי](#), עדיין מושר בגני הילדים ולא נס לחו. גם התיש וגם בנו הגדי עמדו במבחן הזמן.